

УДК 811.161.2

Р. В. Познанський

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Принципи виокремлення ядерної, напівпериферійної, периферійної та запериферійної зон в структурі дієслівного семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)»

Познанський Р. В. Принципи виокремлення ядерної, напівпериферійної, периферійної та запериферійної зон в структурі дієслівного семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)». У статті висвітлюються принципи виокремлення ядерної, напівпериферійної, периферійної та запериферійної зон в структурі дієслівного семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» на основі «важливості» в цій семантичній структурі семи «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом». На конкретних приклад здійснюється аналіз критеріїв віднесення того чи іншого вербатива семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» до відповідної зони.

Ключові слова: семантичне поле, ядро, периферія, напівпериферія, запериферійна зона, сема, вербатив, лексико-семантичний варіант.

Познанский Р. В. Принципы выделения ядерной, полупериферийной, периферийной и запериферийной зон в структуре глагольного семантического поля «аграрное производство (растениеводство)». В статье изучаются принципы выделения ядерной, полупериферийной, периферийной и запериферийной зон в структуре глагольного семантического поля «аграрное производство (растениеводство)» на основе «важности» в этой семантической структуре семы «номінация действия, процесса или состояния, прямо или косвенно связанной с растениеводством». На конкретных примерах осуществляется анализ критериев отнесения того или иного вербатива семантического поля «аграрное производство (растениеводство)» к соответствующей зоне.

Ключевые слова: семантическое поле, ядро, периферия, полупериферия, запериферийная зона, сема, вербатив, лексико-семантический вариант.

Poznansky R. V. Principles of Distinguishing Nuclear, Semi-Peripheral, Peripheral and Beyond-Peripheral Zones in the Structure of Verbal Semantic Field «Agricultural Production (Crop Production)».

The principles of distinguishing nuclear, semi-peripheral, peripheral and beyond-peripheral zones in the structure of verbal semantic field «agricultural production (crop production)» on the basis of «importance» in this semantic structure of the seme «nomination of action, process or state directly or indirectly related to crop production» are highlighted in the article. The analysis of classification criteria of referring one or another verb to the semantic field «agricultural production (crop production)» to the appropriate zone is done on given examples.

Key words: semantic field, nuclear, semi-peripheral, peripheral and beyond-peripheral zones, seme, verb, lexical-semantic variant.

Проблема вивчення семантичного поля, зокрема його внутрішньої «ядерно-периферійної» структури є надзвичайно важливою та актуальною для сучасного мовознавства та словотвору зокрема, адже, як можна припустити, класичний поділ поля на ядерні та периферійні компоненти засвідчить неоднакову словотворчу спроможність дієслів, які займатимуть різні сектори поля.

У сучасній вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці з'явилися численні дослідження лексичної системи, які зводяться до виявлення різноманітних лексичних об'єднань, груп тощо, що вилилося свого часу в теорію лексико-семантичних чи семантичних полів (І. Тріп, Г. Іпсен, В. Порциг, Г. Мюллер, Ю. Апресян, Л. Васильєв, Т. Уфїмцева, Ф. Філін, Ю. Караулов, Е. Косеріу та ін.). Сучасні

визначення поля відзначаються різноманітністю. Лексико-семантичними полями можна вважати семантичні групи слів однієї частини мови, семантично-співвідносні групи слів різних частин мови, функціонально-семантичні поля та парадигми синтаксичних конструкцій, різні типи семантико-синтаксичних синтагм тощо [5:126]. Незважаючи на розбіжності в тлумаченні терміна «семантичне поле», невід'ємними ознаками лексико-семантичного поля є передусім монокатегоріальність і наявність архісеми, тобто спільного (інтегрального) лексичного значення.

Узагальнене канонічне розуміння лексико-семантичного поля подано, для прикладу, в статті О. Селіванової в термінологічній енциклопедії «Сучасна лінгвістика»: «Лексико-семантичне поле – парадигматичне об'єднання лексичних одиниць певної частини мови за спільністю інтегрального

компонента значення (архісема). Структура поля має центр і периферію. До центру лексичного поля входять найуживаніші слова з яскравим інтегральним значенням, периферія характеризується значно меншою частотністю вживання, стилістичною забарвленістю значення. Поняття розроблене Е. Оскаром і О. Духачеком, хоч термін «поле» увели до обігу семасіології німецькі мовознавці Г. Іпсен і Й. Трир» [7:281–282].

Аналізуючи в статті ядерно-периферійну структуру семантичного поля «аграрне виробництво (рослиництво)», ми також спираємося, окрім праць вище зазначених лінгвістів [1; 2; 5; 9 та ін.], на дослідження С. Денисової, яка зазначає, що семантична будова поля (ядерно-периферійна структура в мові) «утворена не за ознаками бінарної опозиції (релевантність – нерелевантність), а за принципом градування – ступеня виявлення ознак із центром, що складається з ознак високого ступеня детермінованості, і периферії – явищ із високим рівнем варіативності» [4:65].

Попри численні дослідження різних семантичних полів та критеріїв внутрішнього «ядерно-периферійного» структурування, принципи виокремлення та комплексний аналіз ядерних, напівпериферійних, периферійних та запериферійних компонентів в структурі семантичного поля «аграрне виробництво (рослиництво)», ще не ставали предметом спеціального наукового огляду, що зумовлює актуальність і новизну нашого дослідження.

У статті ставимо завдання чітко структурувати дієслова семантичного поля «аграрне виробництво (рослиництво)» на ядро, напівпериферію, периферію та перехідні зони (запериферійна зона) з іншими семантичними полями, пояснити та проаналізувати принцип віднесення вербативів зазначеного семантичного поля до відповідної зони на основі «важливості» в цій семантичній структурі семи «номінації дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом».

Практично всі дієслова семантичного поля «аграрне виробництво (рослиництво)», як і більшість дієслів української мови в цілому, є багатозначними. У зв'язку з цим віднесення їх до вказаного семантичного поля може відбуватися на основі як їх основного (первинного), так і вторинного значення. Таким чином, увесь континуум твірних дієслів за цією ознакою можна поділити на три групи.

До першої належать дієслова, у яких первинним (головним) значенням є найменування процесу чи дії, пов'язаних із аграрним виробництвом (рослиництвом). При цьому дієслово в такому значенні використовується в синтагматичному оточенні передусім для

номінації відповідних аграрних процесів чи дій, така семантика є домінуючою в його семантичній структурі. Це, наприклад, такі дієслова, як: *аблактувати, боронувати, ботанізувати, брунькувати, букерувати, букетувати, бур'янити, вершувати, веснувати, відзеленіти, відквітнути, відцвітати, в'янути, галузитися, гербаризувати, дернувати, дозрівати, достигати, жати, зів'яти, зрошувати, колоситися, копати, косити, меліорувати, млинкувати, молотити, орати, орошати, половіти, ралити, сіяти, саджати, садити, сапати* тощо (всього 38%). Такі дієслова первинно вказують на сільськогосподарські процеси чи дії й можуть ідентифікуватися мовцями інтуїтивно як дієслова семантичного поля «аграрне виробництво (рослиництво)» навіть без введення цих дієслів у речення, тобто типовими синтагмами, у яких функціонуватимуть вказані дієслова, є синтагми із семантикою сільськогосподарських дій чи процесів. Порівняймо, для прикладу, опис семантики таких дієслів у словнику української мови, де первинним, вихідним значенням дієслова є значення, пов'язане з аграрним виробництвом (рослиництвом): *орати* «Обробляти землю плугом, сохою» [8, т. V:737], *сіяти* «1. Кидати зерно, насіння звичайно в оброблену землю, певним способом розтрушуючи, розсипаючи його» [8, т. IX:236], *жати* «Зрізати біля кореня стебла хлібних та інших трав'янистих рослин» [8, т. II:513], *букерувати* «Обробляти букером» [8, т. I:252], *половіти* «1. Достигаючи, набувати жовтого кольору, ставати жовтим (про пшеницю, жито і т. ін.)» [8, т. VII:89], *сапати* «Підпушувати ґрунт і виполювати бур'ян, користуючись сапою» [8, т. IX:56], *дозрівати* «Ставати стиглим, спілим» [8, т. II:349], *вершувати* «Зривати верхівку суцвіть і підчищати нижнє пожовкле листя в деяких с.-г. культурах для посилення в них певних якостей» [8, т. I:338] та ін. Частина дієслів цієї групи є професіоналізмами та термінами, а тому можуть подаватися у словнику зі спеціальною позначкою *с. з.*, а також фіксуватися відповідними галузевими термінологічними словниками.

Другу групу становлять дієслова, центральне значення яких вказує на процес чи дію, які не безпосередньо, поза контекстом, а тільки в певному контексті можуть сприйматися як такі, що стосуються аграрного виробництва (рослиництва). Для ідентифікації таких дієслів як конститuentів семантичного поля «аграрне виробництво (рослиництво)» необхідно навести синтагматичне оточення предиката, оскільки первинно й інтуїтивно мовець сприйматиме таке дієслово як маркер будь-якого процесу чи дії, а вже згодом – як процесу чи дії, пов'язаних із сільським господарством. Порівняймо, *адаптувати* «приспосовувати» (в тому числі приспосовувати

рослини до нових кліматичних умов), *громадити* «згрібати що-небудь у купу» (в тому числі згрібати в стіг чи копицю сіно як процес збирання урожаю – сіножаті), *дичавіти* «ставати диким» (в тому числі й про рослину, яка стає дикорослою і втрачає деякі ознаки сорту плодів тощо), *підживлювати* «вносити в щось поживні речовини, наділяти щось або когось поживними речовинами» (в тому числі й стосовно внесення поживних речовин у ґрунт для кращого росту рослин; удобрення), *гострити* «робити що-небудь гострим» (в тому числі й гострити сільськогосподарський інструмент), *горнути* «згрібати до купи що-небудь сипуче» (в тому числі й згрібати щось, передусім сіно, граблями як робота в сільському господарстві) та ін. Загалом до цієї групи відносимо такі дієслова: *адаптувати, азотувати, бактеризувати, білити, валкувати, вершити, вигріти, викорінювати, вирвати, виростити, вирубати, висихати, висмикувати, виходити, горнути, гострити, громадити, дичавіти, жовтіти, жовкнути, загрібати, зривати, квітнути, лузати, молоти, оббризувати, обробляти, одцвісти, окультивувати, підживлювати, підливати, поливати, рвати, реакліматизувати, розпушувати, сортувати, стигнути, стогувати, сушити, сходити, яріти* та ін. (усього 42 %).

Зупинимося детальніше на аналізі семантичної структури одного з таких дієслів – дієслова *виходити* (*виходжувати*), яке ми зараховуємо до аналізованої підгрупи вербативної лексики. Так, його перше, основне значення пояснюємо (згідно зі Словником української мови) так: «Старанно доглядаючи, вилікувати хворого, пораненого і т. ін. // Дбайливо рости кого-небудь або щось» [8, т. I:530]. Як бачимо, це дієслово може використовуватися й на позначення сільськогосподарських процесів – дбайливо рости якісь рослини, – однак первинно воно функціонує в мові в «медичному», а не «аграрному» контексті – вилікувати кого-небудь. Такого ж типу відношення між семантичними компонентами спостерігаємо й у інших дієсловах окресленої групи, наприклад: *яріти* «Випромінювати яскраве світло або виділятися білизною, яскравими барвами. // Яскраво зеленіти (про рослини)» [8, т. XI:648], *розпушувати* «Робити пухким, нещільним, розсипчастим» [8, т. VIII:786] тощо. Власне, у межах поданого значення можна говорити про процеси розпушування й ґрунту.

До третьої групи ми відносимо багатозначні дієслова, у яких сема «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом» є вторинною й виокремлюється в словниках в окреме, але не перше, значення. Таких лексем нараховуємо 18,3 %, що, очевидно, свідчить про їх периферійний статус у межах семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)». Це,

зокрема, такі дієслова: *асимілювати, бубнявіти, вивівати, виводити, вигорати, вигоряти, визолувати, виснажувати, віяти, волочити, грасувати, гребти, зав'язувати, заглухати, загортати, замочувати, кільцювати, микати, метати, набити, обчищати, очищати, падати, підгортати, пушити, розводити, скидати, уцільнювати, щеплювати* тощо.

Так, наприклад, семантична структура дієслова *волочити* репрезентована в українській мові такими семами: «1. Тягти кого-, що-небудь по поверхні чого-небудь. 2. *розм.* Силоміць (або переконавши) вести кого-небудь із собою; тягнути. 3. *перен., розм.* Піддавати судовій тяганині. 4. Переміщати, перетягати копиці сіна, соломи з одного місця на інше волоком (мотузком і т. ін.). 5. Розпушувати бороною зорану землю до або після сівби. 6. *техн.* Виготовляти дріт і т. ін. на волочильні» [8, т. I:733–734]. Як бачимо, тільки п'яте та, частково, четверте значення дозволяють відносити наведене дієслово до дієслів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)». Аналогічно тільки п'яте значення «Доглядаючи за рослинами, нагортати, нагрібати розпушену землю до основи стебел» дозволяє відносити до «аграрних» дієслів вербатив *підгортати*, семантична структура якого репрезентована такими лексико-семантичними варіантами: «1. Горнучи (у 1 знач.), збирати що-небудь сипуче до купи. // Підбирати, поправляти що-небудь (звичайно волосся). 2. Горнучи, гребучи, соваючи і т. ін., поміщати, пересувати під кого-, що-небудь, до когось, чогось. 3. Придавлювати собою кого-, що-небудь, навалившись; підмітати (у 1 знач.). // Гнути, згинати в суглобах, підкладаючи під кого-, що-небудь (про частини тіла); підгинати. // *перен.*, рідко. Силою підкоряти кого-небудь, заволодівати чимсь. 4. Робити що-небудь коротшим, загинаючи кінець, частину під що-небудь, всередину чогось. 5. Доглядаючи за рослинами, нагортати, нагрібати розпушену землю до основи стебел» [8, т. VI:416].

Невелика кількість дієслів становить окрему групу за тією ознакою, що їх «аграрне» значення не репрезентоване в словниках, однак вони можуть вживатися в контекстах, експлікуючи сему «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом». З одного боку, таке функціонування дієслова можливе в розмовному мовленні чи в діалектах (наприклад, *викопати картоплю* – у значенні «зібрати урожай картоплі»), з іншого боку, семантика дієслова є надто загальною й передбачає «сільськогосподарську» дію чи процес як один із підвидів чи елементів загальної дії чи процесу, репрезентованої дієсловом (наприклад, *обертати* у значенні «змінювати положення чогось відносно чогось, повертати в певний бік або іншим боком» вказує й на спосіб заготівлі сіна для домашньої

худоби, пов'язаний із обертанням його з одного боку на інший з метою краще його висушити на сонці). Інакше кажучи, такі вербати ми зараховуємо до семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» винятково за синтагматичним критерієм. Така додаткова семантика, тобто сема «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом», яка актуалізується тільки в контексті, може бути загалом імпліцитно представленою в семантичній структурі дієслова й актуалізуватися винятково в ширшому синтагматичному оточенні. Наприклад, дієслово *корчувати* зі значенням «Виривати з землі разом із корінням дерева, кущі, пні. // Очищати від пнів, корчів ділянку, де колись були дерева, кущі» можна відносити до семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)», враховуючи передусім мету такої діяльності – звільнити ділянку землі під ведення сільського господарства. У цілому такі дієслова, безперечно, також належать до периферії (навіть, можна сказати, до «запериферійної зони») семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)», становлячи перехідні зони з іншими лексико-семантичними та тематичними дієслівними полями. Це, зокрема, дієслова: *викопати, викопувати, брати* (картоплю), *витхатися* («втратити запах (наприклад, про часник)»), *витхнутися, корчувати, викорчувати, обертати, обернути*. Вони становлять тільки 1,7 % від загальної кількості твірних дієслів.

Таким чином, за семантичною структурою дієслів, за «важливістю» в цій семантичній структурі семи «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом» дієслівне семантичне поле «аграрне виробництво (рослинництво)» можна

чітко структурувати на ядро, напівпериферію, периферію та перехідні зони з іншими семантичними полями. Ядро становитимуть дієслова першої групи, в яких прямим значенням є найменування процесу чи дії, пов'язаних із аграрним виробництвом (рослинництвом), і при цьому дієслово в такому значенні використовується в мовленні передусім для номінації відповідних аграрних процесів чи дій. Напівпериферія охоплює дієслова, центральне значення яких вказує на процес чи дію, які тільки в певному контексті можуть сприйматися як такі, що стосуються аграрного виробництва (рослинництва). До периферії відносимо вербати, у яких сема «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом» є вторинною й виокремлюється в словниках в окреме, але не перше, значення. Перехідну «запериферійну» зону формують окремі дієслова, в яких названа сема «номінація дії, процесу чи стану, прямо чи опосередковано пов'язаної з рослинництвом» є імпліцитною і виявляється тільки в окремих контекстах. Безперечно, віднесеність дієслова до ядра, напівпериферії чи периферії семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» матиме безпосередній вплив на його словотворчу спроможність, що виявлятиметься у протяжності його словотвірної парадигми та глибини заповнення її семантичних позицій. Пропонована стаття доповнює й розширює здійснені дослідження семантичного поля та принципів його внутрішнього «ядерно-периферійного» структурування у сучасній українській мові. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні та комплексному аналізі внутрішньої структури інших лексико-семантичних полів.

Література

1. Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола / Ю. Д. Апресян. — М. : Наука, 1967. — 251 с.
2. Васильев Л. М. Семантика русского глагола / Л. М. Васильев. — М. : Высшая школа, 1981. — 184 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [голов. ред. В. Т. Бусел, ред.-лексикографи : В. Т. Бусел, М. Д. Василюк-Дерибас, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко]. — К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
4. Денисова С. П. Типологія категорій лексичної семантики / С. П. Денисова. — К. : Вид-во Київ. держ. лінгвістичного ун-ту, 1996. — 294 с.
5. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. — М. : Наука, 1976. — 355 с.
6. Познанський Р. В. Словотворча спроможність дієслів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Р. В. Познанський. — Івано-Франківськ, 2014. — 20 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля, 2006. — 716 с.
8. Словник української мови : в 11 т. / [ред. коллег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
9. Уфимцева А. А. Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики) / А. А. Уфимцева. — М. : Наука, 1986. — 239 с.
10. Шумейкіна А. В. Багатозначність дієслів конкретної фізичної дії в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / А. В. Шумейкіна. — К., 2007. — 20 с.